

КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКІ ФОРМУВАННЯ В СКЛАДІ ЗБРОЙНИХ СИЛ ТРЕТЬОГО РАЙХУ

Розв'язавши війну проти СРСР, військово-політичне керівництво Німеччини передбачало залучити до боротьби з більшовизмом місцеве населення окупованих земель. Особлива ставка робилася на неслов'янські народи Кавказу й Середньої Азії – з огляду на їхнє географічне положення як периферії майбутньої німецької колоніальної імперії. Гітлер, який украй негативно ставився до використання слов'ян у війні на боці Німеччини, водночас не заперечував проти пропозиції представників вермахту й міністерства в справах окупованих східних територій щодо створення національних „східних” легіонів, передусім з мусульман¹.

У різних формах взяла участь у збройній боротьбі на боці Німеччини й частина кримсько-татарського народу.

Уже наприкінці вересня 1941 р., під час боїв на Перекопському перешийку, виявилася явна нелояльність кримських татар до радянської влади. Зокрема відомі випадки здачі в полон цілими групами по 150 – 200 кримських татар зі складу 172-ї, 320-ї і 321-ї стрілецьких дивізій Червоної армії і зголошення їх до командування німецьких військових частин для наступного використання як провідників та перекладачів².

11 листопада 1941 р. командування 11-ї армії вермахту видало першу власну інструкцію щодо формування на окупованій території Криму з місцевого населення „допоміжних команд” для охоронної служби. Згідно з інструкцією, ці команди мали створюватися виключно як під-

розділи вермахту, із залученням для контролю над ними частин СД. Чисельність особового складу їх чітко не визначалася. Волонтерів рекомендувалося набирати лише серед політично надійного місцевого населення, яке негативно ставилося до радянської влади (виключаючи членів ОУН). Заборонялося залучати засуджених за кримінальні злочини. Озброєння цих команд передбачалося обмежити дерев'яними й гумовими кийками (в окремих випадках – легкою стрілецькою зброєю). Зовнішньою ознакою належності до команд були лише білі нарукавні пов'язки з написом „На службі вермахту”³. Як виглядає, ця інструкція була спробою впорядкувати набір до польових частин „добровільних помічників” (Hiwi – Hilfswilligen). Підрозділи такого типу, створювані армійськими частинами в групі армій „Південь”, називалися допоміжними охоронними частинами (Hilfswachmannschaften).

Адміністративно Крим і Північна Таврія (включно з Херсоном та його околицями) ввійшла до райхскомісаріату „Україна” як Генеральна округа „Крим” (у деяких документах – „Таврида”), але повністю ці території так і не були передані під юрисдикцію цивільної адміністрації⁴. Генеральним комісаром став А. Фрауенфельдт – старий партієць і депутат райхстагу. Спочатку він пропонував заселити Крим тирольцями, „видаливши” всіх місцевих жителів, крім татар, яких передбачав використовувати як обслугу в приморських готелях. Але ознайо-

мившись з реаліями Східного фронту, відмовився від таких планів.

До адміністрації округи належав також відділ поліції і СД, підпорядкований не цивільній владі, а начальникові СС і поліції округи бригаденфюрерові СС фон Альвенслебе⁵. Безпосередня організація поліції та інших каральних органів покладалася на айнзацгрупу „Д” на чолі з СС-оберфюрером Олендорфом⁶. Основним завданням її було проведення „расових чисток”. Зокрема айнзацгрупа „Д” вчинила масові розстріли в рові поблизу Багерового, санаторіях Ялти, концтаборах „Дубки”, „Красний”. Приблизно 600 членів групи були набрані із загальних СС і військ СС, кримінальної та польової поліції, близько 400 зголосилися до неї як добровольці з місцевого населення (з них більш як 200 – кримські татари).

З осені 1941 р. на територіях райхскомісаріатів „Ост” і „Україна” почалося формування з місцевих добровольців підрозділів допоміжної поліції. Цим займалися як армія, так і СД. З листопада 1942 р. підрозділи, що були під юрисдикцією СД, дістали назву „Schutzmannschaft der Ordnungspolizei (Schuma)”. Частини Schuma поділялися на кілька категорій:

– Schutzmannschaft – Einzeldienst – поліція, яка підтримувала порядок у містах;

– Schutzmannschaft – Batallione – мобільні польові, будівельні, запасні батальйони та кавалерійські дивізіони;

– Feuerschutzmannschaft – допоміжна пожежна охорона;

– Hilfschutzmannschaft – резервна допоміжна поліція, яка охороняла концтабори та виконувала інші функції;

– Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei – переважно підрозділи айнзацкоманд;

– Selbstschutz – місцеві загони самооборони.

Кожний шуцманшафт-батальйон, згідно з штатами, складався зі штабу й чотирьох рот по 124 бійці (в кожній роті – одна кулеметна й три піхотні чоти). Номінальна чисельність батальйону мала становити 501 особу, але фактично доходила до 700. Усі частини Schuma, сформовані на території райхскомісаріату „Україна”, вважалися „українськими”, хоч національний склад їх міг бути дуже неоднорідний. На службу до допоміжної поліції залучали місцевих жителів і добровольців з-поміж військовополонених віком від 10 до 50 років, зі шкільною освітою і без кримінального минулого⁷.

Міські й районні підрозділи поліції формували співробітники айнзацгрупи „Д” одразу після окупації відповідного населеного пункту Криму. Національний склад їх різнився залежно від місцевості, але найбільше було росіян, татар та вірменів. Наприклад, евпаторійська міська поліція складалася в основному з росіян і татар⁸, сімферопольська – головно з росіян, а от в Алушті переважали татари (начальником там був колишній продавець колгоспної крамниці Черман Сеїт Мемет). Феодосійська поліція являла собою справжній „інтернаціонал”, який очолював спочатку росіянин Шапошников, а згодом – вірмен Алтинтоп⁹. Майже не було татар у поліції Керчі. Поліцію Севастополя сформували в липні 1942 р. з сімферопольських і ялтинських поліцаїв. Крім того, в місто перекинули зведений загін СД на чолі з Яг’я Алієвим, сформований з татарських добровольців¹⁰.

Більшість цих формувань запламували себе масовими розправами над військовополоненими й місцевим населенням. Так, загін Алієва брав участь у „фільтраціях” полоне-

них і „розвантаженнях в'язниць” Севастополя і Ялти.

У листопаді 1941 р. в кримських селах почалося створення з місцевих жителів загонів самооборони (іноді використовувався термін „самоохорона”). Ініціаторами формування їх виступали місцеві німецькі й румунські коменданти, які не завжди додержували згаданих вище інструкцій, тож і легалізація цих загонів відбулася значно пізніше. Найперше загони самооборони створювалися в татарських селах гірського Криму. Бійцям видавали (всупереч інструкціям) трофейну зброю, вишкіл їх провадили німецькі й румунські інструктори – унтер-офіцери. Комплектували ці формування спочатку переважно татарами – дезертирами з Червоної армії. Найбільш боєздатними були татарські загони самооборони с. Ускут (с. Восточне Советського району), с. Кояш (с. Водне Сімферопольського району) і с. Ені-Сала (с. Красноселівка Білогірського району). Жоден з них не налічував більш як 70 – 100 осіб. Нечисленність їх компенсувалася молодістю й певним досвідом бійців, здобутим під час служби в Червоній армії, і знанням місцевості. Високу боєздатність загонів самооборони визнавали радянські партизани, яким доводилося стикатися з ними в бою.

2 січня 1942 р. в штабі 11-ї армії вермахту відбулася нарада, на якій обговорювалися шляхи виконання директиви Головного командування щодо набору до польових частин вермахту й допоміжної поліції кримських татар, досвід співпраці з якими вже був нагромаджений. Реалізувати директиву доручили айнзацгрупі „Д”, що діяла під контролем абверу. Наступного дня в Сімферополі керівництво айнзацгрупи „Д” провело нараду з представниками щойно утвореного Татарського на-

ціонального комітету: головою Абдурашидовим, його заступником Кермечиклі та іншими. Йшлося про співробітництво в наборі татарських добровольців.

А вже 5 січня 1942 р. в Сімферополі відкрилося перше вербувальне бюро. Набір ішов протягом січня в 203 населених пунктах і 5 таборах військовополонених. По селах старости збирали татар, перед ними виступали представники татарського комітету й німецькі офіцери. Хоч ніякої національно-державницької пропаганди не велося, жодних обіцянок щодо повоєнної долі Криму не давалося, проте татари зголошувалися на боротьбу проти більшовизму. Всього тоді було набрано 9255 татар. Найбільше татарських добровольців дали: Карасубазарський район – 1000 осіб, Алуштинський – 728, Судацький район – 988, Миколаївський табір військовополонених – 2800 осіб¹¹.

На 29 січня 1942 р. айнзацгрупа „Д” приділила на службу до польових частин 11-ї армії 8684 татар. Ще 1632 татарські добровольці були зведені в 14 рот самооборони під командуванням німецьких офіцерів.

Всупереч інструкціям на чолі деяких підрозділів стояли командири з місцевих добровольців. Так, 6-ту роту в складі 175 осіб з часу її створення очолював обер-лейтенант Яблонський, який до війни працював трактористом у с. Соллар Карасубазарського району. Дезертувавши з Червоної армії, він вступив добровольцем до 11-ї армії вермахту, де заслужив чин обер-лейтенанта й Залізний хрест 2-го класу. За свідченням очевидців, Яблонський сформував свою роту з татар віком від 16 до 50 років, часом примушуючи служити в ній під погрозою розстрілу¹².

Кожна татарська рота самооборони складалася з трьох чот і налі-

чувала від 50 бійців (14-та рота, с. Коуш) до 175 (6-та рота, с. Бій-Елі, 10-та й 11-та роти, Ялта). Пізніше чисельність деяких рот збільшилася до 300 бійців.

Досить характерним для цих формувань є „бойовий шлях” 9-ї роти самооборони, що дислокувалася в с. Коуш (нині с. Шовковичне). На 29 січня 1942 р. вона мала у своєму складі 100 бійців, а на кінець червня того ж року чисельність її зросла до 345 осіб. Рота перетворила с. Коуш на укріплений пункт, успішно боролася проти партизанів. Заплямував себе цей підрозділ знищенням сусіднього села Лакі, коли загинули безневинні жінки й діти. Не обійшлося без бійців 9-ї роти й під час здійснення інших таких акцій – наприклад, 4 лютого 1942 р. в с. Чаїр.

У серпні 1942 р. начальник Генерального штабу Сухопутних військ підписав інструкцію № 8000/42 „Про використання допоміжних сил на Сході”, яка класифікувала всі добровольчі з'єднання за їхньою політичною надійністю та бойовими якостями. Кримські татари ввійшли в „елітну” першу групу разом з козаками й туркестанцями, визнаними за рівноправних соратників німців. Трохи раніше Гітлер, побачивши у великій кількості „східних добровольців” певну загрозу, видав наказ № 2-15 від 13 січня 1942 р., яким заборонив об'єднувати їх у частини, більші від батальйону¹³. У першій половині 1942 р. з татарських добровольців було сформовано шість Schuma-батальйонів (№ 147–152). Оскільки вони формувалися на території райхскомісаріату „Україна”, офіційно їх уважали за „українські”. Однак, це не були й суто татарські батальйони, бо в них служили також росіяни, українці, кримські німці, вірмени, болгари й навіть естонці (деякі з них обіймали командні посади). Відомо, що ко-

мандирами батальйонів були двоє татар – Я.Алієв і Раїмов¹⁴.

11 листопада 1942 р. німецьке командування відновило набір кримських татар до лав німецької армії „для використання в Криму”. Набір здійснював Мусульманський комітет, що мав осідок у Сімферополі на вул. Пушкіна, 14. До кінця того року зголосилося ще 3000 татарських добровольців¹⁵.

З кримськими татарами працював також абвер. На півострові з осені 1941 р. діяла абверкоманда-101, що вербувала з місцевих жителів і військовополонених курсантів для розвідшколи, а також добирала офіцерів-добровольців для служби у вермахті. У січні 1942 р. абверкоманду залучили до боротьби з кримськими партизанами, що викликало надзвичайне обурення керівництва й особового складу групи, але наказомі довелось підкоритися¹⁶.

Протягом 1943 р. за проектами Управління генерального інспектора Східних військ Генеральний штаб провів ряд реформ, що стосувалися уточнення статусу й характеристики форм використання „східних добровольців”. Надзвичайно важливою була директива ОКГ від 29 травня 1943 р. №П/5000/43 „Місцеві допоміжні сили на Сході – добровольці”. Згідно з цим документом, малозрозумілий і принизливий термін „добровільний помічник” („Ніві”) замінювався терміном „доброволець”. Представників тюркських народів, зокрема кримських татар, заборонялося використовувати на допоміжних посадах у німецьких частинах, дозволялося використання їх тільки в складі окремих національних частин. Усі добровольці вважалися солдатами російської, української, кавказької і туркестанської визвольних армій, які, проте, існували лише номінально¹⁷.

У рамках заходів щодо збільшення „східних військ” майбутній го-

ловком ВПС Російської визвольної армії В.Мальцев у липні – серпні 1943 р. в Євпаторії сформував т.зв. каральний східний батальйон з кримських татар¹⁸.

Восени 1943 р. ОКВ видало наказ групі армій „А” про відведення військ з Кубанського плацдарму до Криму. У зв'язку з цим наказ передбачав будівництво на півострові оборонних споруд, для чого пропонувалося сформувати з цивільного населення шляхом примусового комплектування будівельні батальйони, у тому числі й жіночі¹⁹. У ці батальйони загнали до 10000 кримчан (з них щонайменше 2000 татар), багато з яких померло від непосильної праці та виснаження²⁰.

На початку 1944 р. командувач 17-ї армії генерал-полковник Е.Єнке наказав розпочати заходи для створення на півострові місцевого напів-автономного уряду, що мало за його задумом сприяти зміцненню німецького запілля. Уряд планувалося сформувати на базі існуючих національних татарських комітетів і передати йому керівництво місцевими органами цивільної влади, допоміжною поліцією та самообороною. Уже на стадії обговорення проекту військового командування зіткнулося з негативною реакцією кримсько-татарського відділу Східного міністерства, Кримського бюро РСГА (Головного управління імперської безпеки) та місцевих мусульманських комітетів, і справа з урядом не дістала продовження. У той час перспектива повернення радянських військ до Криму була очевидною, тому навіть провідники місцевих татарських комітетів прагнули не перебирати влади над поліційними силами, а готуватися до евакуації.

Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр., коли Червона армія стояла вже на порозі Криму, спостері-

гається масовий перехід добровольців на бік радянських партизанів. Так, у перших числах листопада 1943 р. гарнізон Коуша перебив офіцерів і в повному складі перейшов до Південного партизанського з'єднання. У березні наступного року до партизанів того ж з'єднання перекинувся навіть майор Раїмов разом зі своїм батальйоном. Невдовзі штаб партизанського руху наказав ізолювати Раїмова та його найближче оточення й переправити їх на Велику землю, а його батальйон роззброїти, що й було виконано²¹. З перекинчиків, що покинули татарські роти самооборони, було сформовано 7-й, 8-й і 10-й партизанські загони²².

Перебігали на бік партизанів і кримські татари з суто німецьких частин. У списках лише одного партизанського з'єднання – 2-ї бригади ім. Леніна, що діяла на Вінниччині, налічувалося 12 кримських татар, які до жовтня 1943 р. служили в одному з німецьких піхотних полків²³.

У квітні 1944 р., коли розпочався наступ радянських військ у Криму, німецьке командування кинуло в бій останні резерви, серед них і татарські підрозділи. Так, 13 квітня поблизу станції Іслам-Терек частинам 11-го гвардійського стрілецького корпусу протистояли три татарські батальйони допоміжної поліції, які були розбиті. Тоді в полон потрапило близько 800 татарських добровольців²⁴.

Хоча ще наприкінці 1943 р. кримський відділ Східного міністерства обіцяв татарам поголовну евакуацію, але цього в повному обсязі не було зроблено. Навіть серед тих, кому вдалося покинути Крим, чимало потім загинуло. Відомі, зокрема, випадки, коли нацисти розстрілювали татар, вважаючи їх за євреїв (через мусульманський обряд обрізання, аналогічний юдейському)²⁵.

Близько 500 кримських татар у 1944 р. ввійшли до складу 35-ї поліційної дивізії військ СС. Після капітуляції її наприкінці війни ці добровольці потрапили до американського полону²⁶.

Частину евакуйованих з Кримського півострова татарських добровольців включили до запасного батальйону Волзько-Татарського легіону, що дислокувався в Північно-Західній Франції. На початку 1945 р. американські війська взяли в полон близько півтисячі кримських татар з цього підрозділу в м. Ле-Пуї²⁷.

Кількасот татарських юнаків, евакуйованих на початку 1944 р. до Німеччини, були зараховані там до допоміжної служби протиповітряної оборони²⁸.

У червні 1944 р. рештки татарських поліційних підрозділів звели в трибатальйонний Татарський гірсько-егерський полк СС. Протягом місяця після кількох операцій полк був переміщений з румунської території до Угорщини. 8 липня 1944 р. його переформували в Татарську гірсько-егерську бригаду військ СС № 1 (Tatarische Gebirgsjäger Brigade der Waffen SS) чисельністю 2500 бійців під командуванням СС-штандартенфюрера Фортенбаха²⁹. 31 грудня 1944 р. бригаду розформували, а її особовий склад передали Східнотюркському з'єднанню СС (Osttürkischer Waffenverband) як бойову групу „Крим” (2 піхотні батальйони й 1 кінна сотня)³⁰. Одним з командирів бойової групи „Крим” був ваффен-унтерштурмфюрер Даїрський, якого після поранення призначили офіцером зв'язку між Головним управлінням військ СС, Тюркським з'єднанням і Кримським бюро.

Внаслідок великих втрат у боях чисельність татарських добровольців значно зменшилась. У березні 1945 р. їх було зведено в окремий підрозділ у складі Азербайджанської бойової групи.

Переважна частина кримських татар, які служили в німецьких збройних силах і потрапили в полон до англійців чи американців, були передані СРСР відповідно до ялтинських угод. Відомо, що близько 250 кримських татар просили репатріювати їх до Туреччини, але британське міністерство закордонних справ ігнорувало це прохання³¹.

Після примусової репатріації до Радянського Союзу більшість татарських добровольців на прискорених судових процесах дістали вироки від 5 до 25 років позбавлення волі. Але й після відбуття покарання вони не змогли повернутися на історичну батьківщину – увесь їхній народ був депортований до Середньої Азії.

Загальну кількість кримських татар, які зі зброєю в руках боролися на боці Німеччини, різні дослідники оцінюють від 10 до 30 тисяч осіб³². Це порівняно велике число можна пояснити масово поширеним у середовищі кримських татар негативним ставленням до радянської влади, спричиненим передусім придушенням національно-державницьких прагнень цього народу, утисками мусульман, розгорнутою в Криму русифікацією, репресіями 30-х рр. Прихід німців в одних зродив надію на відновлення татарської державності, а других поставив перед вибором: співпрацювати з окупаційною владою чи загинути.

Воєнні успіхи татарських підрозділів були досить скромні, хоч у боях на своїй батьківщині вони загалом відзначалися стійкістю. Їхній бойовий ентузіазм занепав з відступом з Криму, коли було втрачено останні національно-державницькі надії. Німці не довіряли кримським татарам командування окремими частинами, не кажучи вже про з'єднання. Порівняно навіть з іншими східними добровольчими підрозділами майже непомітним було служ-

бове зростання їхніх командирів (немає відомостей про надання їм генеральських чинів, а факти присвоєння офіцерських – поодинокі)³³.

З поверненням радянської влади до Криму факти колаборації частини кримських татар було використано як привід для розгортання репресій, і, згідно з принципом колективної відповідальності, цілий народ злочинно виселено з його батьківщини.

ПРИМІТКИ

¹ Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939 – 1945: Восточные легионы и казачьи части в вермахте. – Москва, 1999. – С. 3 – 5.

² Jurado C.C., Lyles K. Foreign Volunteers of the Wehrmacht. – London, 1983. – P. 11.

³ Білас І. Репресивно-каральна система на Україні, 1917 – 1953; У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 280.

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С.159.

⁵ Крым в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1973. – С.229.

⁶ Чуб М.И. Так было. – Симферополь, 1980. – С. 117.

⁷ Abbot P., Thomas N. Partisan Warfare 1941 – 1945. – London, 1983. – P. 14.

⁸ Яковлев В. Преступления, борьба, возмездие. – Симферополь, 1961. – С. 77.

⁹ Симонов К. Последняя ночь // Город 25 веков. – Симферополь, 1971. – С. 202.

¹⁰ Козлов И. В крымском подполье. – Москва, 1954. – С.354.

¹¹ Крымско-татарские формирования: документы Рейха свидетельствуют // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 3. – С. 89 – 95.

¹² Генев И. Дневник партизана. – Симферополь, 1963. – С. 108.

¹³ Казанцев А. Третья сила. – Москва, 1994. – С. 92.

¹⁴ Катусев А.Ф., Опюков В.Г. Движение, которого не было, или История власовского предательства // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 45 – 51.

¹⁵ Окупаційний режим в Криму, 1941 – 1944 рр.: За матеріалами преси окупаційної влади. – Симферополь, 1996. – С.53.

¹⁶ Ямпольский В.П. У предательства нет срока давности // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 6. – С. 36.

¹⁷ Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. – Москва, 1996. – С. 208.

¹⁸ Колесник А. Грехопадение: Генерал Власов и его окружение. – Х., 1991. – С. 185 – 186.

¹⁹ Совершенно секретно! Только для командования!: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – Москва, 1976. – С. 527.

²⁰ Гунчак Т. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – № 9. – С. 13.

²¹ Шамко Е.Н. Дорогами крымских партизан. – Симферополь, 1976. – С. 50 – 51.

²² Македонский М. Пламя над Крымом: Воспоминания командира южного соединения партизанских отрядов. – Симферополь, 1963. – С. 52.

²³ Державний архів Вінницької області. – Ф. 425. – Оп. 5. – Спр. 497. – Арк. 77 – 90.

²⁴ Крым: Памятники славы и бессмертия. – Симферополь, 1985. – С. 161.

²⁵ Окупаційний режим в Криму, 1941 – 1944 рр. – С. 30.

²⁶ Windrow M., Butt J. The Waffen SS. – London, 1983. – P.15.

²⁷ Ямпольский В.П. Мусульманская плаха для России // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 5. – С. 24 – 31.

²⁸ Особистий архів голови Співки колишніх воєнків 4-ї і 35-ї поліційних дивізій СС Вернера Ошассека (Werner Oschassek). Дюссельдорф (ФРН).

²⁹ Kliemann K.G. Die Waffen SS in Dokumentation. – Jena, 1965. – S.373.

³⁰ Grünberg K. SS – czarna gwardia Hitlera. – Warszawa, 1984. – S.426.

³¹ Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. – С. 224.

³² Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939 – 1945: Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. – Москва, 2000. – С.6.

³³ Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. – Москва, 1987. – С. 127 – 189.